

<https://doi.org/10.15407/socium2025.03.027>
УДК 316.4

Creative Commons Attribution 4.0 International

Хелашвілі А.В., керівниця відділу досліджень та аналітики Cedos, ГО “Центр досліджень суспільства”, вул. Нижньоюрківська, 13, кв. 64, Київ, 04080, Україна, email: akhelashvili@cedos.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2198-6548>,

Кабанець Ю.О., старша аналітикиня та менеджерка проєктів Cedos, ГО “Центр досліджень суспільства”, вул. Нижньоюрківська, 13, кв. 64, Київ, 04080, Україна, email: ykabanets@cedos.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2328-2989>

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ: ДУМКИ ТА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ПОВЕРНЕННЯ

У статті розглянуто чинники прийняття рішення про повернення вимушено переміщених за кордон українців внаслідок повномасштабної війни Росії проти України. Авторками проаналізовано й узагальнено теоретичні засади та результати поточних досліджень зворотної міграції, зокрема моделі прийняття рішення про повернення, його причини або перешкоди. Авторки спираються на результати дослідження досвіду вимушеного переміщення за кордон і думок про повернення в Україну, проведеного аналітичним центром Cedos. Дані було зібрано у жовтні – грудні 2024 р. в межах онлайн-опитування та фокус-групових дискусій з вимушено переміщеними за кордон людьми. Авторками визначено, що повернення є більшою мірою окремих міграційним циклом, а не завершальною стадією попереднього міграційного процесу. Показано, що люди часто повертаються у відмінний від попереднього соціальний, економічний і географічний контексти. На основі вивчених підходів запропоновано три моделі прийняття рішень про зворотну міграцію: добровільне, вимушене через зовнішні чинники та вимушене через особисті обставини. За даними аналізу актуальних досліджень зроблено висновок про обмеженість економічних теорій для пояснення зворотної міграції. Попри важливість економічних чинників, вагомий вплив на прийняття рішення має емоційний зв'язок зі спільнотою та країною. У статті також визначено чинники, які є ключовими у міркуваннях про повернення: безпеку, житло, дім, працевлаштування, спільноту, емоційний зв'язок з країною та патріотичні почуття, охорону здоров'я, соціальний захист, можливості для дітей. Проілюстровано, що одні й ті самі чинники можуть схилити як до повернення в Україну, так і до рішення залишитись за кордоном, а також спричинити як добровільне, так і вимушене прийняття рішення про (не)повернення.

Ключові слова: зворотна міграція, повернення, біженці з України, вимушена міграція, чинники повернення.

Khelashvili A.V., head of the research and analysis department of Cedos, NGO “Centre for Society Research”, 13, Nyzhnoiurkivska Str., apt. 64, Kyiv, 04080, Ukraine, email: akhelashvili@cedos.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2198-6548>,

Kabanets Yu.O., senior analyst and project manager of Cedos, NGO “Centre for Society Research”, 13, Nyzhnoiurkivska Str., apt. 64, Kyiv, 04080, Ukraine, email: ykabanets@cedos.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2328-2989>

FORCED MIGRATION FROM UKRAINE: THOUGHTS AND DECISION-MAKING ABOUT RETURN

The article examines the factors influencing the decision to return of the forcibly displaced abroad Ukrainians as a result of Russia's full-scale war against Ukraine. The authors analyse and summarise

the theoretical foundations and results of current research on return migration, in particular, models of decision-making on return and factors that encourage or discourage return. The authors draw on the results of a study of the experience of forced displacement abroad and opinions on returning to Ukraine conducted by the Cedos think tank. The data were collected in October – December 2024 as part of an online survey and focus group discussions with forcibly displaced people. The authors determine that return is rather a separate migration cycle than the final stage of a previous migration process. It is demonstrated that after returning, people often find themselves in a different social, economic, and geographical context than they were in previously. Based on analysed approaches, three models of decision-making regarding return migration are proposed: voluntary, forced due to external factors, and forced due to personal circumstances. The analysis of current research concludes that economic theories are limited in ability to explain return migration. Despite the importance of economic factors, emotional ties to the community and the country as a whole also have a significant impact on decision-making. The article also identifies the following factors that are key in considerations about returning: safety, housing, home, employment, community, emotional ties to the country and patriotic feelings, healthcare, social protection, and opportunities for children. The article illustrates that the same factors can both incline to return to Ukraine and to the decision to stay abroad, as well as cause both voluntary and forced decisions to (not) return.

Keywords: return migration, return, refugees from Ukraine, forced migration, return factors.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну спричинило вимушене переміщення мільйонів людей як в межах України, так і за кордон. Понад 5,5 мільйонів людей станом на 2025 р. перебувають за кордоном внаслідок війни [1].

Протягом останніх кількох років з'явилися емпіричні дослідження досвіду вимушено переміщених людей за кордон, зокрема їхнього становища, інтенцій до зворотної міграції та чинників, які схиляють до рішення повернутись в Україну або залишитись за кордоном. Ці дослідження переважно використовують кількісну методологію та дозволяють побачити ключові тенденції у згаданих сферах (Ф. Ван Тюберген [2], В. Вахітов [3], Дж. Адема [4], І. Сологуб [5], команда Агентства ООН у справах біженців [6], Ініціатива ІМРАСТ [7], М. Сидоров [8], Центр економічної стратегії [9]).

Нечисленні дослідження про людей, які вже повернулись в Україну з-за кордону, описують чинники, що схиляли до повернення, та перешкоди, з якими вони зіткнулись після повернення (команда дослідників ініціативи ІМРАСТ у 20 раунді [10] та 16 раунді [11] лонгітюдного дослідження, а також І. Сологуб [5]). Водночас бракує розуміння, як саме люди бачать своє потенційне повернення, як трактують для себе певні чинники, і яким чином приймають рішення про повернення.

У дослідженнях міграції розроблено теорії, які пояснюють явище зворотної міграції, та чинники, які впливають на прийняття рішення про неї (Р. Кінг та Р. Кушміндер [12], Е. Кляве та І. Шупуле [13], Дж. Паулі [14], С.Б. Стек [15], Т. Тескан [16], Т. Білецен [17], М. Саар [18], Х.Де Хаас та Т. Фоккема [19], Ж.-П. Кассаріно [20], Г. Гмельх [21]). Явище української зворотної міграції є достатньо новим, а через динамічну зміну безпекових, політичних та інших чинників думки людей про повернення зазнають постійних змін. Водночас бракує досліджень, які аналізували б чинники повернення в Україну у межах теоретичної рамки зворотної міграції, надаючи головного значення тому, як вимушено переселені люди бачать цей

процес для себе. Цією статтею ми прагнули заповнити цю прогалину в академічній літературі.

Метою статті є дослідити, яким чином вимушено переміщені за кордон люди з України приймають рішення про (не)повернення в Україну. Для досягнення мети ми визначили такі завдання: 1) концептуалізувати зворотну міграцію людей в Україну, зокрема зрозуміти її місце у міграційному циклі; 2) дослідити, як наявні теоретичні моделі можуть пояснити явище зворотної міграції в Україну; 3) розглянути, що означають чинники (не)повернення для людей, як вони про них говорять і на які аспекти зважають при прийнятті рішення про зворотну міграцію.

У науковій літературі наявна низка різних інтерпретацій поняття “зворотна міграція”. Так, Р. Кінг і Р. Кушміндер звертають увагу на критерії, за якими визначають типи зворотної міграції: рівень розвитку залучених країн і рівень вмінь мігрантів, часові та географічні характеристики, відстань, мотивацію та обставини. Дослідники доходять висновку, що важливо зберігати це визначення досить широким і гнучким, щоб воно було придатним для дослідження міграційних процесів у різних контекстах і для використання авторами з різних дисциплін [12]. Натомість Е. Кляве та І. Шупуле розглядають зворотну міграцію дещо вужче, вони вважають міграцію зворотною, якщо виконуються три умови: 1) мігранти повертаються після проживання за межами країни протягом щонайменше двох років; 2) проживали у країні, куди повертаються, щонайменше два роки; 3) розглядають своє повернення як постійне, а не тимчасове [13].

Крім самого визначення зворотної міграції Р. Кінг і Р. Кушміндер підходять до запитання, чи є зворотна міграція поверненням. На думку авторів, зворотна міграція є більшою мірою новим міграційним циклом, ніж завершальною стадією попереднього циклу, і спричиняє для людини низку нових викликів [12]. З цією тезою погоджується Дж. Паулі. Науковиця доходить висновку, що повернення – це переважно початок нового циклу, який може бути складним соціально й емоційно, а також сповненим розчарувань для тих людей, які повертаються [14]. Подібні думки відображає у своїй праці й С.Б. Стек. У дослідженні про зворотну міграцію з півночі на південь США авторка акцентує на тому, що їхнє повернення супроводжувалось численними викликами. Це, зокрема, реінтеграція до спільноти, пошук роботи тощо. Вона звертає увагу, що їхнє повернення більше схоже на міграцію у нове місце [15].

Дж. Паулі пропонує підхід до класифікації дослідження зворотної міграції. Науковиця розділяє підхід до визначення причин зворотної міграції на макро- та мікроорієнтовані. Так, у дослідженнях, які аналізують причини на макрорівні, йдеться про вплив національної держави на те, чому люди повертаються: наприклад, у своїх політиках держави можуть стимулювати повернення “бажаних” мігрантів, наприклад, висококваліфікованих людей. Дослідження, що фокусуються на мікро- та мезорівнях, розглядають, як окрема людина, домогосподарство, родина або громада сприймають повернення і як вони на нього впливають [14].

Для пояснення причин зворотної міграції в соціології сформульовано теорії, які пояснюють причини зворотної міграції переважно через один аспект життя. Серед них – нова економіка трудової міграції, неокласична економіка, структуралістський і

транснаціональний підходи. Частка науковців у своїх дослідженнях користується однією або декількома з цих теорій, тоді як інші науковці звертають увагу на більш широкий перелік чинників повернення.

Т. Тескан на прикладі свого дослідження намірів зворотної міграції серед турецьких іммігрантів у Німеччині аналізує потенціал економічних теорій для пояснення причин зворотної міграції. Автор використовує дві економічні теоретичні моделі – неокласичну економіку (NE) та модель нової економіки трудової міграції (NELM). У рамках NE основними причинами зворотної міграції є зважування втрат і вигід або несправджені очікування щодо доходів. Відповідно до NELM, зворотна міграція розглядається як наслідок досягнення мети початкової міграції. Аналізуючи роль економічних чинників у рішенні про повернення турецьких іммігрантів у Німеччині, автор доходить висновку, що економічні труднощі стимулюють наміри повернення [16].

Е. Кляве та І. Шупуле також наводять свою рефлексію економічних теорій. На їхню думку, такі теорії не враховують усіх аспектів, у яких відбувається прийняття рішення про повернення, а також не надають належного значення неекономічним чинникам. За їхніми висновками, саме неекономічні чинники стимулюють людей до повернення, зокрема, вони згадують про відчуття належності до спільноти. Їхнє емпіричне дослідження підтверджує висновки щодо обмежених пояснювальних можливостей економічних теорій [13].

Прикладом, де дослідники концентруються на більш широкому спектрі чинників для пояснення причин зворотної міграції, є робота Т. Білецена. Так, аналізуючи наявні теоретичні підходи та емпіричні дослідження, автор доходить висновку, що прийняття рішення про зворотну міграцію часто вивчається крізь призму чинників “притягання” та “виштовхування”. Основними чинниками “виштовхування” з країни перебування є політичний або соціальний тиск, обмеження легального перебування, проблеми з житлом, відсутність працевлаштування та можливостей кар’єрного зростання, труднощі в адаптації. Тоді як притягальну роль до країни походження виконують розвиток ринку праці, родинні зв’язки, можливість вийти на пенсію, наявність житла, землі та роботи, або можливість їх отримати [17].

Аналізуючи те, як люди міркують про чинники повернення, М. Саар доходить висновку, що мігранти порівнюють своє становище у трьох площинах: соціальній, часовій і внутрішньосуб’єктивній. У соціальній площині мігранти порівнюють власне становище зі становищем людей, які їх оточують; у часовій – становище у минулому (країні походження) і теперішньому; у внутрішньосуб’єктивній – частки власної ідентичності, визначаючи, яка для них є стрижневою [18].

Х. Де Хаас та Т. Фоккема наголошують, що наміри повернення можуть змінюватися з часом залежно від політичних та економічних умов у країнах походження та країнах перебування. Вони пропонують розрізняти наміри та фактичну поведінку, адже вони часто не збігаються [19].

Науковці на основі чинників та обставин повернення також виокремлюють моделі зворотної міграції або ж типи самих мігрантів, які повертаються. Ж.-П. Кассаріно виокремлює три типи мігрантів, які повертаються, залежно від їхнього ступеня готовності до повернення. Під ступенем готовності автор має на увазі обсяг накопичених ресур-

сів, якими людина може скористатися під час повернення. Науковець доходить висновку про наявність зв'язку між часом перебування за кордоном та обсягом ресурсів, які людині вдається накопичити. Рівень готовності до повернення вони пов'язують з причинами виїзду за кордон і тим, чи є повернення добровільним [20].

Іншу модель пропонує Г. Гмельх, що наводить типологію мігрантів, які повертаються, залежно від початкових планів щодо міграції та причин повернення. Так, до першого типу повернення належать ті, які планували короткострокову міграцію та повернулися через певною мірою досягнення цілей міграції. До другого типу належать ті, які планували тривалий виїзд, але вимушені повернутися через зовнішні чинники. Третя група в цій типології так само планувала переїзд на тривалий час, але їхнє повернення пов'язане з відчуттям належності до спільноти [21].

Ми розглядаємо зворотну міграцію в широкому її значенні: як повернення після проживання за кордоном у країну, де проживали раніше. Ми не уточнюємо строки проживання в країні, куди повертаються, та за кордоном. Вживання терміна “зворотна міграція” в такому значенні дозволяє охоплювати різні досвіди українських вимушених мігрантів, а також зберігати гнучкість стосовно того, що дослідження намірів повернення проводяться під час війни (тобто в час, коли основна причина, чому люди покидають Україну, досі зберігається).

На основі підходів, які ми розглянули, ми виокремили три моделі прийняття рішень про зворотну міграцію:

1. Добровільне, коли для прийняття рішення люди зважують різні важливі для себе чинники.
2. Вимушене через зовнішні чинники, які прямо не пов'язані з людиною. Наприклад, рішення людини про повернення зумовлене політичним рішенням або безпековою ситуацією.
3. Вимушене прийняття рішення через причини, які пов'язані із самою людиною, її сім'єю або іншими сферами життя, спричинене особистими обставинами.

Результати аналізу вторинних даних. Наразі більшість досліджень щодо повернення українських вимушених мігрантів стосується саме першої з наведених моделей. Автори намагаються з'ясувати, які чинники люди враховуватимуть під час прийняття рішення про повернення. Тут варто навести короткий огляд досліджень на тему зворотної міграції в Україну після вимушеного переміщення з акцентом на те, які чинники автори виокремлюють як головні для прийняття цього рішення.

Переважно у дослідженнях думок українців щодо повернення використано кількісну методологію, різні стратегії збору даних: у певних дослідженнях респондентам ставили пряме запитання про те, що є ключовим для їхнього повернення, а в інших – шукали залежність між інтенціями до повернення та соціально-демографічними характеристиками, складом домогосподарства, рівнем освіти тощо.

Так, взаємозв'язок між різними характеристиками, досвідом людини та її рішенням про повернення з-за кордону аналізували дослідницькі групи на чолі з такими науковцями, як Ф. Ван Тюберген [2], В. Вахітов [3], Дж. Адема [4], І. Сологуб [5], а також команда Агентства ООН у справах біженців [6]. Ініціатива ІМРАСТ проводить лонгітюдне дослідження вимушено переміщених за кордон українців від початку пов-

номасштабного вторгнення, а також вивчає залежність між різними змінними та інтенціями до повернення [7]. Група дослідників, очолена М. Сидоровим, пропонує прогностичні моделі ймовірності повернення [8]. У дослідженнях Центру економічної стратегії [9] та Агентства ООН у справах біженців [6] автори використовували пряме запитання до респондентів щодо ключових чинників для їхнього повернення. Деякі дослідження аналізують причини повернення людей, які вже повернулись в Україну з-за кордону: наприклад, їх розглядала І. Сологуб [5] та команда дослідників ініціативи ІМРАСТ у 20 раунді [10] та 16 раунді [11] лонгітудного дослідження.

У багатьох із зазначених досліджень автори доходять висновку про наявність зв'язку між поверненням і соціальними, демографічними характеристиками людини, її відчуттями. Це, зокрема, такі характеристики, як вік, рівень освіти, знання мови країни перебування [2; 7], прагнення возз'єднатися із сім'єю, рівень адаптації до проживання у новій країні [4; 7], відчуття суму за домом, національна ідентичність [3; 4] тощо. Проте важливе значення у результатах мають зовнішні стосовно людини чинники. Так, майже у всіх дослідженнях автори з'ясовували, як зміна безпекової ситуації в Україні загалом та в окремих громадах / населених пунктах впливає на бажання або готовність людини повернутися. Решта чинників, які зустрічаються у дослідженнях, є також подібними. Серед згаданих у джерелах чинників можемо назвати: житло [5; 6; 9; 10; 22], поточний тип зайнятості [4–6] та можливості для працевлаштування [4–6; 9; 11], рівень доходу [8; 9], охорону здоров'я [6; 7; 9], соціальну підтримку [6; 8; 10; 22], рівень життя [5; 6; 8; 9]. Автори по-різному охоплюють ці сфери – повністю або концентруються лише на окремих аспектах. Ці сфери життя аналізуються переважно з двох боків – наскільки успішною є адаптація у країні проживання або якими є уявлення людей про життя, що на них чекає в Україні. Зазначені чинники є як такими, що стимулюють до повернення, так і такими, що збільшують бажання залишитися за кордоном. Водночас були наявні й специфічні чинники, які спонукають лише до повернення. До цього переліку належать зокрема відчуття суму за домом [5; 10], бажання возз'єднатись із сім'єю [2; 4–6; 10], прагнення долучитися до відновлення України, бажання забезпечити українську освіту для дітей [5].

Результати емпіричного дослідження. У нашому дослідженні ми зосередилися на тому, як люди сприймають процес повернення, як вони міркують про нього, як описують аргументи за та проти, на що саме вони звертають увагу, коли думають про це. Для нас важливими були не лише статистичні показники того, які з чинників найбільше впливають на бажання повернутись, але й те, як люди розуміють ці чинники. Зокрема, стосовно безпеки наш фокус уваги був спрямований на те, що саме люди називають безпечними умовами для повернення. З огляду на чинники (не)повернення у інших дослідженнях, у своєму дослідженні ми звертали увагу насамперед на такі показники, як безпека, житло, дім, працевлаштування, спільнота, емоційний зв'язок з країною та патріотизм, охорона здоров'я, соціальний захист, можливості для дітей.

Ми звертаємось до даних, представлених у звіті “Досвід вимушеного переміщення за кордон і думки про повернення в Україну”, написаного командою Cedos на основі дослідження, проведеного у 2024–2025 рр. Дослідження було спрямоване на опис дос-

віду перебування людей за кордоном та їхніх думок щодо повернення в Україну. Було обрано змішаний дизайн дослідження: кількісний компонент (проведення опитування) та якісний (фокус-групові дискусії). Польовий етап дослідження відбувався у жовтні – грудні 2024 р. Онлайн-опитування тривало з 30 жовтня до 10 грудня 2024 р. і залучило 4141 людину із 43 країн; 10 фокус-групових дискусій було проведено онлайн за допомогою Zoom у грудні 2024 р. Дослідження не є репрезентативним для всіх людей, які були вимушені переїхати за кордон. З повним описом методології та обмежень можна ознайомитись у дослідницькому звіті [23].

Безпека. Люди по-різному трактували безпечні умови для повернення. Так, для частки людей важливим було припинення війни й укладення міжнародних угод, які стали б надійними гарантіями безпеки. Частка людей пригадувала свій досвід проживання в Україні під час війни, вони ділилися, що через обстріли мали гостру реакцію на стрес. Це було причиною, через яку повернення вони розглядали тільки у разі повного припинення бойових дій. Інші люди говорили про відносну безпеку населених пунктів, куди планували повертатися. Зокрема, для деяких з них достатніми були б деокупація населеного пункту, для інших – віддаленість лінії бойового зіткнення. Наявні дослідження досвіду повернення підтверджують зафіксовану нами тенденцію. За даними Міжнародної організації з міграції, люди повертаються в Україну незалежно від завершення бойових дій [24]. Переважно таке повернення відбувається у регіони, більш віддалені від лінії фронту.

Повернення додому. У контексті повернення люди також звертали увагу на те, чи повертатимуться вони туди, де проживали до виїзду за кордон, чи ні. При цьому у відповідях згадувалося як про житло, так і про населений пункт. Щодо повернення у власне житло, ми спостерігали, що люди, які мають житло, куди вони зможуть повернутися та безпечно там проживати, мали менше занепокоєнь щодо процесу повернення. Щодо населеного пункту, то деякі інформанти наголошували, що наразі вони не можуть повернутися “додому”, адже їхній дім є окупованим. Люди давали цьому різну оцінку, хтось для повернення розглядав інші громади, інші, навпаки, були готові повертатися лише туди, звідки виїхали. Друга група людей пояснювала, що перебування в Україні, але в іншому населеному пункті, більшою мірою стимулюватиме поглиблення відчуття втрати дому. Частина першої групи, навпаки, маючи досвід перебування в окупації в своєму населеному пункті, більше не була готова повертатися в нього, адже простір населеного пункту наповнився для них пам’яттю про трагічні події, пережиті під час окупації. Люди, які розглядали повернення в Україну в інший населений пункт, звертали увагу, що цей досвід буде схожим для них на досвід виїзду за кордон. Вони пояснювали, що виїжджаючи за кордон, вони переважно їхали, не знаючи, що на них чекає, не маючи планів щодо житла, в якому вони зупиняться. Таким самим вони уявляють своє повернення. Люди також зазначали, що певною мірою почали відчувати дім у країні перебування, пройшли адаптацію, а повернення в Україну вимагатиме заново облаштовувати власне життя.

На рішення про (не)повернення цей чинник впливає як можливість проживати в тому місці, яке вважають домом. Так, наявність можливості повернутися “додому”

робить людей більш відкритими до рішення про зворотну міграцію. Тоді як окупація їхнього населеного пункту або його розташування на прифронтових територіях стимулює людей відкладати це рішення.

Житло. Учасники дослідження говорили про житло, як про сферу, яка є проблемною як в Україні, так і за кордоном. Описуючи свою житлову ситуацію за кордоном, люди говорили про житлову кризу в країнах Європи і брак житла, яке пропонується для оренди. Стосовно України більшою мірою згадувалося про незахищеність оренди та нерегульованість вартості оренди, ніж про брак пропозицій. За кордоном понад половину опитаних людей були забезпечені окремим житлом, але частка людей говорила про те, що житлові умови та ціни на оренду не є комфортними для них. Ті, які проживали у тимчасових центрах для розміщення біженців, скаржилися на брак приватності та особистого простору. Вони зазначали, що хотіли б змінити житло, але не мали такої можливості через брак інших пропозицій і недоступність вартості оренди.

У разі повернення в Україну люди очікували стикнутися з проблемами у сфері житла. Переважно ці перешкоди були пов'язані з безпековою ситуацією, тобто житло, яке люди мають у власності, не є придатним для проживання через окупацію, розташування у прифронтових громадах або зруйноване. Водночас оренда іншого житла не є доступною для них через її вартість. Частка людей, чие житло залишилося придатним для проживання, говорили про високу вартість комунальних послуг.

Думаючи про повернення, люди говорили про житло як про місце, де вони могли б постійно проживати й мати гарантії, що вони не будуть раптово виселені. При цьому у відповідях майже не згадувалося про бажання придбати у власність житло – хіба що у контексті, що наявність житла у власності збільшує відкритість людини до думок про повернення. Люди, які не мають житла у власності, не зазначали, що очікують його від держави. Очікування були зосереджені на доступній і захищеній оренді, при цьому згадували як оренду на комерційній основі, так і оренду соціального житла з більш доступною ціною. Про соціальне житло люди говорили і в контексті того, що потребують житла від держави або громад, яким могли б скористатися, поки проходять перші стадії реінтеграції та шукатимуть роботу. Тобто для повернення люди хотіли б розуміти, що, приїхавши в Україну, вони заселятимуться в певне житло. Нерозуміння того, де вони зможуть проживати протягом першого часу після повернення, більшою мірою відштовхує від думок про повернення.

Цей чинник не є однозначним щодо впливу на рішення повернутися або залишитися, адже люди стикаються з проблемами з житлом як в Україні, так і за кордоном. Більшою мірою порівняння можливих житлових умов за кордоном та в Україні стає підставою для прийняття рішення. Водночас важливо зауважити, що попри незадовільність житлових умов за кордоном, люди з більшою ймовірністю отримують від держав допомогу з отриманням житла, тоді як в Україні такої допомоги може не бути. Ця ситуація призводить до вимушеного прийняття рішення залишитися за кордоном тими людьми, які не мають власного житла в Україні та не зможуть сплачувати за оренду на комерційних умовах.

Працевлаштування. Відповіді учасників дослідження стосовно працевлаштування переважно стосувалися двох аспектів. Перший – працевлаштування та гарна робота означали для людей гідний рівень життя. Другий аспект стосувався розвитку кар'єри та професійної самореалізації. Близько половини респондентів дослідження були працевлаштовані за кордоном. Проте вони зазначали, що їхня робота переважно не відповідає їхній кваліфікації та вмінням, а завдання, які вони виконують, є простішими, ніж вони виконували на роботі в Україні. Це призводить до відчуття кар'єрного втрачання, тому завдяки поверненню в Україну вони хотіли б знайти роботу, яка дозволила б їм професійно розвиватися та будувати кар'єру. Інформанти зазначали, що низькооплачувану роботу, яка не відповідає освіті та кваліфікації, вони мають за кордоном, тож якщо в Україні вони зможуть влаштуватися лише на таку саму роботу, то вони радше обрали б не повертатися. Адже за кордоном вони почуваються в безпеці, а також мають певні гарантії від держави на випадок втрати роботи. Таким чином, питання працевлаштування не є точковим (про окремі життєві траєкторії та допомогу окремим людям з пошуком роботи) – це питання стосується ступеня нерівностей між людьми та розподілу доходів залежно від сфери зайнятості. Наприклад, вчителі або лікарі говорили переважно не про те, що їхнє повернення залежатиме від можливості знайти роботу з високими заробітними платами. Вони міркували про те, що якщо в Україні заробітна плата вчителів і лікарів у державних установах залишаться без змін, то вони з більшою імовірністю не повернуться.

У контексті працевлаштування також важливою є концепція пов'язаних життів [25]. Адже інформанти говорили не лише про своє працевлаштування, але й працевлаштування своїх партнерів(-ок) або інших рідних, з якими вони хотіли б проживати разом. У разі, якщо партнери або інші рідні інформантів не матимуть можливості влаштуватися в Україні на роботу, яка б відповідала їхнім прагненням стосовно кар'єри та доходу, то інформанти радше намагатимуться перевезти рідних за кордон, ніж думатимуть про своє повернення.

Отже, говорячи про працевлаштування, люди частіше міркували про нього, з огляду на безпекову ситуацію. Лише значно кращі умови для роботи в Україні могли б їх стимулювати до повернення. Адже за кордоном вони почасти вже мали роботу, яка їх не влаштовувала, проте їхнє відчуття кар'єрного втрачання частково перекривалося відчуттям фізичної безпеки. Тому цей чинник здебільшого схиляє до добровільного прийняття рішення про (не)повернення. Проте він може бути чинником рішення як повернутися, так і залишитися, залежно від того, якими є потенційні умови працевлаштування для людини в Україні та за кордоном.

Спільнота. Учасники дослідження у контексті потенційного повернення в Україну часто згадували про важливість спільноти людей навколо. Спільнота є чинником тяжіння до повернення, люди описували його переважно через два аспекти. По-перше, частка з них говорила, що не задоволені своїм рівнем інтеграції, за кордоном вони не відчувають зв'язок із суспільством, тоді як в Україні вони мали це відчуття. По-друге, люди пояснювали рішення повернутися бажанням перебувати поруч з близькими людьми. Переважно вони не почувались інтегрованими у суспільства країн перебування та згадували різні причини, серед яких мовний бар'єр, різниця у звичках з міс-

цевим населенням, труднощі з працевлаштуванням тощо. Деякі люди розповідали, що почувались ізольованими у місці свого перебування й не мали друзів серед місцевих жителів. Це схиляло їх до думок про повернення в Україну, де вони мали коло близьких людей і почувались приналежними до спільноти. Для майже третини учасників опитування бажання повернутися до близьких було одним з найважливіших чинників щодо повернення. Частина людей відвідувала своїх родичів і друзів в Україні. Водночас деякі з тих, які хотіли возз'єднатися з близькими, планували забрати своїх близьких з України за кордон.

Чинник спільноти більшою мірою описувався як причина добровільного повернення. Люди міркували про спільноту як таку, що спонукає їх повернутися. Водночас брак спільноти за кордоном не є настільки критичним, щоб стати причиною вимушеного повернення.

Емоційний зв'язок з країною та патріотичні почуття. Емоційний зв'язок з країною та патріотичні почуття подібно до чинника спільноти є причиною повернення, зокрема добровільного. Описуючи цей чинник, люди говорили, що хотіли б бути у звичному для них соціокультурному середовищі. При цьому йшлося як про неписані правила соціальної взаємодії, мову, так і про адміністративні процедури та правила. Майже третина респондентів опитування вказувала, що для них одним з найважливіших чинників було бажання повернутись у рідну країну. Учасники дослідження розповідали, що їм хотілося б спілкуватися рідною мовою, бути у звичному для них середовищі, де їм зрозумілі адміністративні процедури, звичаї тощо. Вони також розповідали про патріотичні почуття, почувались відповідальними за Україну та прагнули допомагати їй під час війни. Люди часто говорили про брак символічного зв'язку з Україною, адже культурні заходи за кордоном, пов'язані з Україною, проходять здебільшого у великих містах і не мають систематичного характеру. Переважно учасники дослідження розуміли, що Україна має недостатньо ресурсів, щоб підтримувати такий зв'язок під час війни, водночас говорили, що це могло б стимулювати їх до повернення в Україну.

У контексті повернення учасники дослідження висловлювали занепокоєння щодо негативного ставлення до них людей, які перебувають в Україні і не виїжджали за кордон. Це відвертало від думок про повернення. Водночас ті, які постійно підтримували зв'язок з близькими, друзями або спільнотою громади, відчували себе частиною спільноти в Україні й рідше мали переживання щодо негативного ставлення. Допоміжними у відчутті емоційного зв'язку з Україною для багатьох також були візити в Україну, які покращували розуміння контексту життя в Україні.

Охорона здоров'я. Описуючи медичну сферу за кордоном, учасники часто згадували про труднощі, з якими вони стикались. Найбільшою проблемою був тривалий час очікування на консультацію лікаря. Значна частина людей розповідала, що їм доводилось їздити в Україну для отримання медичних послуг, і вони позитивно відгукувались щодо медичної допомоги. Протилежні думки висловлювали люди з інвалідністю або хронічними хворобами: рівень медичної допомоги, яку вони отримували за кордоном, був вищим, ніж в Україні. Вони також звертали увагу на більш чутливе ставлення

до себе з боку працівників медичної системи за кордоном, забезпечення технічними засобами реабілітації та доступність просторів, порівняно з їхнім досвідом в Україні. Така ситуація сприяла тому, що люди з інвалідністю або хронічними хворобами прагнули залишитися за кордоном і мали переживання щодо припинення дії тимчасового захисту.

У контексті можливого повернення в Україну учасники дослідження очікували, що перед ними постануть виклики у медичній сфері. Насамперед йшлося про погіршення психологічного стану та потребу отримувати психологічну підтримку, а також про занепокоєння щодо вартості ліків.

Таким чином, медичні послуги є неоднозначним та амбівалентним чинником, адже залежно від становища людини він може стимулювати як бажання повернутися, так і прагнення залишитися, а також може бути чинником як добровільного, так і вимушеного прийняття рішення. Так, люди, які не мали суттєвих проблем зі здоров'ям, скаржилися на недоступність медичних послуг за кордоном. Те, як в Україні організована система медичних послуг, влаштовувало їх більшою мірою та ставало стимулом для повернення. Тоді як люди з інвалідністю або хронічними захворюваннями, навпаки, говорили, що ставлення медичних працівників за кордоном, інклюзивність простору та суспільства стимулювали їх прагнути залишитися в країнах перебування. З цих причин різниця у системі медичних послуг може бути також чинником вимушеного прийняття рішення про (не)повернення. Попри власне бажання людина може бути вимушена прийняти протилежне рішення, щоб бути в країні з більш зручною їй медичною системою.

Соціальний захист. Про сферу соціального захисту за кордоном учасники дослідження висловлювали різні думки залежно від країни перебування. Проте усі вони зауважували, що ця підтримка була кращою, ніж та, на яку вони могли б розраховувати в Україні. Деякі люди говорили про відчуття захищеності, яке їм давала система соціального захисту за кордоном. Тому соціальний захист був чинником, який збільшував бажання залишитися за кордоном. Учасники дослідження ділились своїми спостереженнями щодо підтримки ВПО та людей, які постраждали внаслідок війни в Україні – вони вважали підтримку недостатньою. Це спричиняло в учасників дослідження відчуття, що вони не зможуть розраховувати на допомогу від держави у випадку необхідності, і стало перешкодою для повернення в Україну. Частина людей очікувала, що після повернення в Україну матимуть потребу в отриманні соціальних послуг і послуг центрів зайнятості, дошкільної освіти для дітей тощо, проте вони мали сумніви щодо якості цих послуг і можливості їх отримувати.

Можливості для дітей. Люди з дітьми часто розповідали, що у своїх рішеннях керувались насамперед добробутом дітей. Коли люди з дітьми міркували про безпековий чинник, вони здебільшого говорили про безпеку своїх дітей. Відповідно, ця група людей частіше, ніж інші, говорила про можливість повернення лише за умови завершення війни. Дехто залишав дітей зі знайомими за кордоном під час візитів в Україну. Крім безпекового чинника, важливими для людей з дітьми були можливості для їхніх дітей. Вони порівнювали можливості в Україні та за кордоном у сфері освіти, праце-

влаштування, соціальної захищеності тощо. Учасники дослідження переважно вважали, що їхнім дітям буде краще за кордоном. Крім того, частка людей згадувала і про стрес, який у дитини викликає адаптація до нового середовища. З огляду на це, вони не хотіли повертатися в Україну, оскільки на дитину знову чекає адаптація. Деякі діти не мали досвіду відвідування школи або дитячого садка в Україні.

Ці чинники стимулювали людей залишатися за кордоном: деякі учасники дослідження хотіли повернутися в Україну, але не робили цього заради добробуту й кращих можливостей для своїх дітей. Поточні та актуальні дослідження підтверджують таку тенденцію. Так, К. Дустман доходить висновку, що коли батьки сприймають кар'єрні перспективи для дітей як кращі у країні перебування, вони з меншою імовірністю повернуться. Імовірність повернення збільшується, якщо, на думку батьків, у країні походження більш сприятливе середовище для їхніх дітей. Відповідно до результатів дослідження, наміри щодо повернення визначаються не лише індивідуальними міркуваннями, але й можуть ґрунтуватися на турботах про добробут дітей [26].

Можливості для дітей переважно схилили батьків до рішення залишитися за кордоном. Інформанти говорили, що за кордоном їхні діти у безпеці, мають кращі можливості для здобуття освіти та майбутнього працевлаштування, а також їх непокоїла потреба проходити адаптацію заново у разі повернення. Про цей чинник люди говорили не лише в контексті добровільного рішення, але й вимушеного, адже частка батьків хотіла б повернутися, проте не приймала такого рішення через кращі для дітей можливості за кордоном.

Висновки. Наше дослідження підтверджує тезу науковців, що зворотна міграція більшою мірою є окремим міграційним циклом, ніж завершальним етапом попереднього циклу. Це пов'язано з тим, як цей процес представлений у досвіді людей і як люди про нього міркують. Вони говорять про обмірковування рішення, остаточне його прийняття, переїзд і труднощі під час реінтеграції. Така послідовність етапів є типовою саме для повного міграційного процесу, а не для завершальної стадії. Крім того, перед людьми постають нові виклики після повернення, вони розуміють, що не повертатимуться в ту саму точку, з якої здійснили виїзд – у соціальному, економічному та географічному контекстах. Географічний контекст відіграє головну роль, адже частка людей не зможе повернутися безпосередньо додому через окупацію територій або розташування їхнього дому на прифронтових територіях. Це суттєво унеможливило відтворення після зворотної міграції того життя та соціального оточення, яке люди мали до виїзду за кордон.

Наше дослідження підтверджує висновки інших науковців про обмеження таких теорій, як неокласична економіка та нова економіка трудової міграції, адже ці теорії вважають ключовим саме економічне положення мігрантів як головне для прийняття рішення. Такі аргументи мають обмежений потенціал пояснити причини повернення після саме вимушеної міграції. В економічних теоріях повернення розглядається як наслідок міграції, стимульованої прагненням отримати економічні вигоди. Тоді як за вимушеної міграції економічні причини не були єдиними чинниками прийняття рішення про виїзд. Дослідження показує, що економічні чинники є важливими, але не

єдиними для прийняття рішення про (не)повернення. Крім економічних чинників, вагомий вплив спричиняють безпека, спільнота, житло, дім, емоційний зв'язок з країною та патріотичні почуття, охорона здоров'я, соціальний захист, можливості для дітей. Отже, рішення про повернення не є суто раціональним зважуванням втрат і здобутків. На рішення також має вплив емоційний зв'язок як зі спільнотою, так і з країною в цілому.

За результатами аналізу моделей прийняття рішення про зворотну міграцію можна перебачати, що наразі люди переважно думають саме про добровільне повернення, зважаючи можливі умови життя за кордоном та в Україні, та вимушене повернення через особисті обставини. Проте наявні дослідження повернення українців не завжди чутливі до того, що певний чинник, який впливає на зворотну міграцію, може бути чинником вимушеного прийняття рішення про (не)повернення, а не добровільного.

У нашому дослідженні ми фокусувалися на тому, щоб з'ясувати, як люди описують і сприймають кожен з цих чинників, чи є він складовою добровільного або вимушеного прийняття рішення про (не)повернення, і виявили, що сприйняття людьми певного чинника або те, як він впливає на їхнє рішення, може значно відрізнитися. Так, люди по-різному трактують достатню для свого повернення безпеку, для когось це може бути відсутність ймовірності окупації їхнього населеного пункту, а для іншої людини – повне припинення війни та міжнародні гарантії. Тому деякі люди, попри продовження війни, приймають рішення повернутися.

Щодо низки інших чинників (житла, працевлаштування, медичних послуг, можливостей для дітей), то люди порівнюють умови, які вони мають за кордоном, та умови, які чекають на них після повернення в Україну. Проте це порівняння не завжди є складовою добровільного прийняття рішення про (не)повернення. Люди можуть бачити, що не матимуть гідних умов життя в одній з країн, і тому вимушено приймають рішення. Зокрема, люди, які не мають житла в Україні, можуть вимушено приймати рішення залишитися за кордоном через наявність гарантій забезпечення житлом у приймаючих країнах. Водночас інших людей наявність житла в Україні та незадовільні житлові умови за кордоном можуть стимулювати попри безпековий чинник приймати рішення про повернення.

Такі чинники, як спільнота, емоційний зв'язок з Україною та патріотичні почуття більшою мірою стимулюють людей до добровільного прийняття рішення про повернення. Рішення про повернення стимулюється, з одного боку, бажанням бути в українському суспільстві, поруч з близькими людьми, а з іншого боку, низьким рівнем інтеграції в спільноту країни перебування. Незадоволеність своїм рівнем інтеграції люди не розглядали як те, що може призвести до вимушеного прийняття рішення про повернення.

Отже, одні й ті самі чинники можуть спричинити як повернення, так і рішення залишитися за кордоном. Так само вони можуть бути складниками як добровільного, так і вимушеного прийняття рішення про (не)повернення. Наше дослідження показує, що ці чинники є важливими для аналізу та розуміння питання зворотної міграції, проте вони мають розглядатися деталізовано, з урахуванням різних їхніх аспектів. Саме та-

кий підхід дозволяє побачити, як залежно від обставин, в яких перебуває людина, змінюється те, як вона говорить про вплив певного чинника на своє рішення.

Список використаних джерел

1. Ukraine Situation Flash Update #82. *UNHCR*. 28.07.2025. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/117787>
2. Van Tubergen F., Wachter G.G., Kosyakova Yu., Kogan I. Return intentions among Ukrainian refugees in Europe: A Cross-National Study. *International migration*. 2024. Vol. 62 (5). P. 181–198. <https://doi.org/10.1111/imig.13291>
3. Vakhitov V., Zaika N., Kandul S. Return Intentions of Ukrainian Refugees: The Role of National Identity and Pride. *SSRN*. 2024. P. 1–21. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5100729>
4. Adema J., Aksoy C.G., Giesing Y., Poutvaara P. The Effect of Conflict on Refugees' Return and Integration: Evidence from Ukraine. IZA DP, 2024.
5. Сологуб І. Повернутися чи залишитися? Які чинники впливають на рішення українських біженців. *VoxUkraine*. 16.01.2024. URL: <https://voxukraine.org/povernutysya-chy-zalyshtysya-yaki-chynnyky-vplyvayut-na-rishennya-ukrayinskyh-bizhentsiv>
6. Lives on hold: Intentions and Perspectives of Refugees, Refugee Returnees and IDPs from Ukraine. Regional intentions report #5. UNHCR, 2024.
7. What do we know about Ukrainian refugees returning home since the full scale invasion? Longitudinal Survey of Ukrainian Refugees, Round 18 – Late October / Early November 2023. IMPACT Initiatives. 2023.
8. Sydorov M., Salnikova S., Severyn A. (Non-)Return of Ukrainian War Refugees: Modeling Repatriation Using Logistic Regression. *Sociological Studios*. 2024. Vol. 25 (2). P. 81–93. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-02-33-33>
9. Михайлишина Д., Самойлюк М., Томіліна М., Мироненко О., Левченко Є., Вишлінський Г. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. Київ: Центр економічної стратегії, 2025. 102 с.
10. Back, but not necessarily home: refugee experiences upon returning to Ukraine and becoming IDPs, Longitudinal Survey of Ukrainian Refugees, Round 20 (December 2023 – January 2024). IMPACT Initiatives. 2024.
11. Longitudinal Survey of Ukrainian Refugees, Round 16. IMPACT Initiatives. 2023.
12. King R., Kuscminder K. Introduction: definitions, typologies and theories of return migration. *Handbook of return migration*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2022. 384 p. <https://doi.org/10.4337/9781839100055.00008>
13. Kļāve E., Šūpule I. Return Migration Process in Policy and Practice. *The Emigrant Communities of Latvia*. Cham, Switzerland: Springer Nature, 2019. P. 261–282. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12092-4_12
14. Pauli J. Return migration. *Handbook of Culture and Migration* / eds. J. Cohen, I. Sirkeci. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2021. P. 95–109.
15. Stack C. Call to Home: African Americans Reclaim the Rural South. New York: Basic Books, 1996.
16. Tezcan T. Return home? Determinants of return migration intention amongst Turkish immigrants in Germany. *Geoforum*. 2019. Vol. 98. P. 189–201. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.11.013>
17. Bilecen T. To Stay or to Return? A Review on Return Migration Literature. *Migration Letters*. 2022. Vol. 19 (4). P. 367–385. <https://doi.org/10.33182/ml.v19i4.2092>
18. Saar M. To return or not to return? The importance of identity negotiations for return migration. *Social Identities*. 2017. Vol. 24 (1). P. 120–133. <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1310038>

19. De Haas H., Fokkema T. The effects of integration and transnational ties on international return migration intentions. *Demographic Research*. 2011. Vol. 25. P. 755–782. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2011.25.24>
20. Cassarino J.-P. Theorising Return Migration: a revisited conceptual approach to return migrants. Florence: EUI Working Paper RSCAS, 2004.
21. Gmelch G. Return migration. *Annual Review of Anthropology*. 1980. Vol. 9. P. 135–159. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.001031>
22. Михайлишина Д., Самойлюк М., Томіліна М., Мироненко О., Левченко Є., Вишлінський Г. Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. Київ: Центр економічної стратегії, 2024. 104 с.
23. Кабанець Ю., Хелашвілі А., Будз О., Мілосердов В., Войтенко О., Поліщук О. Досвід вимушеного переміщення за кордон та думки про повернення в Україну. Cedos, 2025. 134 с.
24. Returning home from abroad: Trends, Drivers and Reintegration Challenges among Ukrainian Returnees from Abroad. IOM UN Agency. 2025.
25. Кōua A., Muldera C.H., Bailey A. ‘For the sake of the family and future’: the linked lives of highly skilled Indian migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2017. Vol. 43 (16). P. 2788–2805. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1314608>
26. Dustman C. Children and Return Migration. *Journal of Population Economics*. 2003. Vol. 16 (4). P. 815–830. <https://doi.org/10.1007/s00148-003-0161-2>

Надійшла 25.08.2025
Прорецензована 01.09.2025
Доопрацьована 15.09.2025
Підписана до друку 30.09.2025

References

1. Ukraine Situation Flash Update #82. (2025). *UNHCR*. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/117787>
2. Van Tubergen, F., Wachter, G.G., Kosyakova, Yu., Kogan, I. (2024). Return intentions among Ukrainian refugees in Europe: A Cross-National Study. *International migration*, 62 (5), 181-198. <https://doi.org/10.1111/imig.13291>
3. Vakhitov, V., Zaika, N., Kandul, S. (2024). Return Intentions of Ukrainian Refugees: The Role of National Identity and Pride. *SSRN*, 1-21. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5100729>
4. Adema, J., Aksoy, C.G., Giesing, Y., Poutvaara, P. (2024). The Effect of Conflict on Refugees’ Return and Integration: Evidence from Ukraine. IZA DP.
5. Сологуб, І. (2024). Повернутися чи залишитися? Які чинники впливають на рішення українських біженців. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/povernutysya-chy-zalyshytysya-yaki-chynnyky-vplyvayut-na-rishennya-ukrayinskyh-bizhentsiv>
6. Lives on hold: Intentions and Perspectives of Refugees, Refugee Returnees and IDPs from Ukraine. (2024). Regional intentions report #5. UNHCR.
7. What do we know about Ukrainian refugees returning home since the full scale invasion? Longitudinal Survey of Ukrainian Refugees, Round 18 – Late October / Early November 2023. (2023). IMPACT Initiatives.
8. Sydorov, M., Salnikova, S., Severyn, A. (2024). (Non-)Return of Ukrainian War Refugees: Modeling Repatriation Using Logistic Regression. *Sociological Studios*, 25 (2), 81-93. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-02-33-33>
9. Mykhailyshyna, D., Samoiliuk, M., Tomilina, M., Myronenko, O., Levchenko, Ye., Vyshlinskyi, H. (2025). Ukrainian Refugees After Three Years Abroad. Fourth Wave of Research. Kyiv: Centre for Economic Strategy [in Ukrainian]

10. Back, but not necessarily home: refugee experiences upon returning to Ukraine and becoming IDPs, Longitudinal Survey of Ukrainian Refugees, Round 20 (December 2023 – January 2024). (2024). IMPACT Initiatives.
11. Longitudinal Survey of Ukrainian Refugees, Round 16. (2023). IMPACT Initiatives.
12. King, R., Kuschminder, K. (2022). Introduction: definitions, typologies and theories of return migration. *Handbook of return migration*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited. <https://doi.org/10.4337/9781839100055.00008>
13. Kļave, E., Šūpule, I. (2019). Return Migration Process in Policy and Practice. In *The Emigrant Communities of Latvia* (pp. 261-282). Cham, Switzerland: Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-030-12092-4_12
14. Pauli, J. (2021). Return migration. In J. Cohen, I. Sirkeci (Eds.), *Handbook of Culture and Migration* (pp. 95-109). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
15. Stack, C. (1996). *Call to Home: African Americans Reclaim the Rural South*. New York: Basic Books.
16. Tezcan, T. (2019). Return home? Determinants of return migration intention amongst Turkish immigrants in Germany. *Geoforum*, 98, 189-201. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.11.013>
17. Bilecen, T. (2022). To Stay or to Return? A Review on Return Migration Literature. *Migration Letters*, 19 (4), 367-385. <https://doi.org/10.33182/ml.v19i4.2092>
18. Saar, M. (2017). To return or not to return? The importance of identity negotiations for return migration. *Social Identities*, 24 (1), 120-133. <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1310038>
19. De Haas, H., Fokkema, T. (2011). The effects of integration and transnational ties on international return migration intentions. *Demographic Research*, 25, 755-782. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2011.25.24>
20. Cassarino, J.-P. (2004). *Theorising Return Migration: a revisited conceptual approach to return migrants*. Florence: EUI Working Paper RSCAS.
21. Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135-159. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.001031>
22. Mykhailyshyna, D., Samoiliuk, M., Tomilina, M., Myronenko, O., Levchenko, Ye., Vyshlinskyi, H. (2024). Ukrainian refugees. Future abroad and plans for return. The third wave of the research. Kyiv: Centre for Economic Strategy [in Ukrainian]
23. Kabanets, Yu., Khelashvili, A., Budz, O., Miloserdov, V., Voitenko, O., Polishchuk, O. (2025). Experience of Forced Displacement Abroad and Thoughts about Returning to Ukraine. Cedos [in Ukrainian]
24. *Returning home from abroad: Trends, Drivers and Reintegration Challenges among Ukrainian Returnees from Abroad*. (2025). IOM UN Agency.
25. Kōua, A., Muldera, C.H., Bailey, A. (2017). 'For the sake of the family and future': the linked lives of highly skilled Indian migrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43 (16), 2788-2805. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1314608>
26. Dustman, C. (2003). Children and Return Migration. *Journal of Population Economics*, 16 (4), 815-830. <https://doi.org/10.1007/s00148-003-0161-2>

Received on August 25, 2025

Reviewed on September 01, 2025

Revised on September 15, 2025

Signed for printing on September 30, 2025